

Móricz Zsigmond világa

MÓRICZ ZSIGMOND életműve irodalmunk negyven éves fejlődési szakaszát uralja. Könyvtárnyi írása egész kis kompendiuma Magyarország viszonyainak s ha művészetének irányában és arányaiban nem is, írói ereje gazdagságában Jókaival vetekszik. Az összehasonlítás szinte kötelez a magyar romanticizmus és a magyar naturalizmus regényének két vezéralakja közt. Mindkettő kissé elkésve érkezik: Jókai a szabadságharc előtti idők káprázatával a Bach-korszak homályában gyújt vigasztaló fényt, Móricz az elmaradt századvégi vidék csüggesztő képeit tárja városaink modern életű népei elé. Éppen ezért izgató jelenségek — a romantikus idők naív bájával hódítva a századvég pozitivistá magyarjai közt vagy a naturalizmus kiábrándító szókimondásával hökkentve meg egy új idealizmus korszakát. Amit nyujtanak, félig mult és csak félig jelen, egy-egy bealkonyult világ emlékezete. De tehetségük ereje dacol a tűnő idővel s már-már korszerűtlenné válva, meg-nem-értéssel küzdve uralja a magyarság képzeletét — aktuális évtizedeit messze meghaladó írói pályával. Nem meddő-e a próbálkozás, képzeletünk bűvös köpenyét felöltve a mesék csodavilágába hívni a századvég kiábrándult, racionalista magyarjait? S nem paradox feladat-e, a természettudományos élet- és anyagszerűség mértékével járni egy természetfeletti sejtelmektől, metafizikai nyugtalanságoktól gyötört, mithikus vonzalmú kor emberei között? Mindkettőjük körül iskola épül, sőt Móricz körül harcok irodalompolitikai mozgalom is kikristályosul. De maguk nem tanítványok, hanem tanítók a korszak iskolájában. Egyéni hajlamok, született diszpozíciók sietnek itt az Európa fölött végigszántó eszme-, érzés- és ízlésáramlatok befogadására, a mű az író és a kor találkozásának gyümölcse s ha magyar földön a regény területén sajátos értelme van a „romanticizmus“ és a „naturalizmus“ stílus kategóriáinak s nemcsak kort, hanem szellemet is jelöl a szó: — a regény e két vezérégyéniségének köszönjük. A regényírás romantikája nekünk mindenkor Jókait jelenti elsősorban, az ő nem e világra teremtett álmatagságát, félisten hőseit, logikát, tárgyilagosságot és következetességet megcsúfoló érzelmességét, klasszikus önfegyelmet nem tűrő szeszélyes fantáziáját. Móriczban hasonlóan ölt testet a magyar naturalizmus: kemény, nyers, valószerű szókimondása, brutálisan prob-

lémáink elevenébe hasító élettávlata, tartózkodásunk, sőt szemérmünk burkán keresztülgázoló emberanalízise, metafizikát alig tűrő evilágisága egyéni tulajdonságok, de egyben a naturalizmus nemzetközi formanyelvének is elemei.

Egyéniség — e szó Móriczcal kapcsolatban többet mond, mint amennyit az emberi és írói tulajdonságok minden másétól elütő móríciz-zsigmondi jellege, a lélekalkat és világnézet különössége, a megformálás és kifejezés sajátossága együttesen jelent. Munkássága az önérzet méltóságteljes, sőt tüntető hangsúlyát is magánviseli: a rendkívüliség önérzete súlyosbítja a szót s így még kevésbé jelentős írásainak is nyomatékot kölcsönöz az író, annak érzetével, hogy Móricz Zsigmond beszél. Az individualizmus ez öntudatának elemei finom gyökérszálakkal hatják át alkotásait. Minden műve nagy fölénytel és biztonsággal mutogatja alkotótehetségét, mosolya, ellágyulása, gyöngédsége háttérben is kemény erők teljessége érzik, részletpepecselései, kitérései, anekdótái, mintegy a robbanásig telített lélek túlcseresznyés energia-bőségéről adnak hírt. Mindenről van mondanivalója s szavainak nem annyira valóságstartalma, mint inkább az író szólejtésének nyomatékosága, ellenmondást nem ismerő magabiztossága ad súlyt. Hozzájárul ehhez, hogy kiemelkedőbb hőseit Turi Danitól Rózsa Sándorig egyazon túlméretezett öntudat feszengése jellemzi: egészségük gögje, erejük roppant bősége tartja őket lázban, tehetségük korlátokat nem ismerő vad lendülete teszi végzetesen végletessé. Közeliükben mintegy megsűrűsödik a levegő, nagy jeleneteikben a túlfűtött kazán forró párái csapódnak tüdőnkbe. A Móricz-hősök e jellegzetességét nyilván a műveibe feszülő írói lélek magyarázza. Az írói önérzet magyarázatául szolgálhat végül az is, hogy műveit visszahatásul írja feszítő élményeire. Mint minden igazi írónál, az írás nála is alkalom a belső feszültségek feloldására; Móricznál azonban e folyamat nem egyszer úgy hat, mint valami lázadás, az elharapott szó kitörése, feleselés ellenséges hatalmakkal, amelyek nyelvét addig némává bénították. Valami halk, fenyegető mellékszöveg rezeg szavában akkor is, ha előadása nyugodtabban folyik: a stílus ellenállhatatlan erővel hömpölyög, mint az áradó alföldi folyó. Az egyéniség e méltóságteljes és olykor szinte forradalmivá fokozott lobo-gása a renaissance korának féktelen individualizmusát idézi emlékezetünkbe. E tulajdonsága magyarázza, hogy az íróról a közkeletű mithikus Móricz-kép kifejlődhetett. Móricz Zsigmond ismételt nyilatkozataiban szívesen eredezteti egész írói életművét a vérbő temperamentum öntudatlan ösztönösségéből. Közvetlen halála előtt is úgy érzi: „a Hét krajcár óta oly magas hatalmakat érzek magam felett, akik mint valami eszközt kormányozzák tollamat s írógépe-met.” Az írói önszemlélet e mithológia kedvéért kész megtagadni kompozícióinak tiszta tervszerűségét, a megfigyelés, adatgyűjtés munkájának tudatos célbatörését s az értelem ellenőrző fölényét az alkotás munkájában. E mithikus írói önszemlélet, amelyet a műveit átható méltóságtudat fölénye oly sugalmazóan támaszt alá, a Móricz méltatásokra is átszármazik. „Így csak a természet alkot,” írja Kosztolányi s az ötletet szinte szokványosan visszhangoz-zák kritikusok és tanulmányírók.

E sajátos, nem pusztán a tehetség erejéből, hanem annak öntudatából is táplálkozó individualizmus egyfelől származási körülmények, másfelől súlyos élettapasztalatok eredménye, amelyek az írói lélekalkatot vonzó és taszító hatásaikkal egyaránt iskolázzák. Egyik oldalon ott áll az ösztönző erők sora. Móricz a szatmármegyei Csécsen született, a tiszántúli világ nagyindulatú, makacs, harcra-született típusa. Családjá apai ágon a parasztelek talajába gyökerzik, törzse innen szívja azt a nyers, vad-bőségű életerőt, amely az íróban nyugtalanodik. Anyai ágon kálvinista papok az elődei, belőlük sugárzik át hitbeli hovatartozásának önérzete éppúgy, mint a prédikátorság, a profétikus megnyilatkozás ösztöne. Ifjúsága a magyar liberalizmus virágkorában telik — amelynek misztikumot, természetfölöttiséget alig tűró racionalizmusa, világnézeti kötöttségeket levetkező szabadgondolkodása, erkölcsi fékeket megoldó élet-szomja sem érintheti a fogékony fiatalkort hatástalanul. Iskolaévei Debrecenben, Sárospatakon és főleg a kún világ szívében, Kisújszálláson a jómód elégedettségében mozdulatlanra kövesedett konzervativizmus keménységének s a megáporodott eseménytelenség-ből vad virtusba menekülő szilajságnak képeit hozzák elébe — fellelhetetlenül. Vegyük hozzá mindezekhez a veleszületett tehetség feszítő erejét, az írói készség nyugtalanító kielégülésvágyát — s előtűnik a hatótényezők sora, amelyek individualizmusának nevelői s egyben színezői is. De másfelől a gátló hatások sorozatával kell számotvetnie. Hivatásérzéke csak hosszas kerülővel talál magára. Kereső bizonytalansággal kószol bele a kálvinista teológiába, jogászéletbe és filozofiansorsba, kultuszminisztériumi vagy statisztikai hivatalnokoskodásba — tágitva látókörét, de megfosztva az író mindenemű elmélyültebb szaktudástól, örök dilettantizmus árán. Végül magáraeszmélve újságírónak áll, a sajtó azonban éppen írói ereje kiteljesedésétől zárja el: mégcsak nem is a mindennapi életből kiötlő rendkívüliségekkel, a szenzációkkal kell versenytfutnia, hanem tudományos társaságok üléseiről ír beszámolót s erejét a lap gyermekrovatában próbálgatja. Szigorú, komoly, rendtartó hitvest kapcsol magához Holics Eugéniában; de könyveinek szerelmi csatározásai sejtetik az „alföldi koldusdiák“ és a „felvidéki tisztviselőleány“ házasságának feszültségeit, amelyeknek húsz év múlva az asszony tragikus halála vet véget. Első két gyermekét — fiait — alig néhány hónapos korukban ragadja el az agyhártyagyulladás. Mindezen élményeket az író nem fogadhatja a kiforrott világnézet vértjében: kálvinizmusát a modern világnézeti áramlatok pesszimizmusa ássa alá s predestinációs hite hideg és könyörtelen determinizmusban oldódik fel. Ilyen körülmények között hosszú ideig kell vergődnie, hogy a Jókai és Mikszáth stíluslehetőségei szerinti szórakoztató irodalomban egyéniségéhez mértén megnyilatkozhassék és érvényesülésre találjon. De temperamentuma az élet meg-megismétlődő gáncsvetésein, ismételt leverő benyomásain mind forróbbá izzik s így az ellentétes hatások közt a naturalizmusban önmagára találó író magatartása más, mint reakció, lázadó ellentámadás e gátlásokkal szemben, alig lehet. Innen Móricz naturalizmusának harcoss, forradalmi alapjellege, amely valamennyi kedvelt tárgykörében oly kirívóan jellemzi.

ELSŐSORBAN PARASZTREGÉNYEIVEL véste ki arcát az olvasók emlékezetében s ezen a vonalon is szembetűnően lázadó: korábbi idők napsugaras szemléletével szemben ő nyújtja a falu életének első naturalista megfogalmazását. Különösen áll ez írói pályájának első évtizedére. A *Sárary* és a *Fáklya* a magyar parasztlélek infernális mélységeibe vet egy pillantást — s csak természetesen, hogy e távlatokat az író vérmérséklete, világnézete, élettapasztalata és élményköre szabja meg. A falut itt a kúnsági és tiszántúli benyomások emlékein át látja: történelemből kihullott, örök tétlenségre kárhoztatott, ősi mozdulatlanságban élő világ ez, amelyben áll a levegő s mint valami börtönben sorvad a magyarság ereje. Ez ősi kálvinista fészkek fölött az író szerint a Sors átka ül. Az élet keretei tűrhetetlenül szűkek, de időtlen állandósággal szorongatják az embereket: kevés a föld s a parasztvilág ereje kihasználatlanságában önmagát emészti, a nagy indulatok pillanatonként szétfeszítéssel fenyegetik a hősök agyát. Barbárok közt járunk, akik szinte csak lázongó ösztöneikben élnek — „faltam, öleltem, öltem”: egy életsors teljes tartalma — akik dühviharzások közt fulnak porbasárba és lázadozó meddőséggel temetik vágyaikat. A rousseaui falukép fonákja ez, gonoszindulatú, kapzsi, szegénységükben lealjasodott vagy jólétükben ridegen önző parasztokkal, akiknek sorsa elrendeltetett és nem az embert, hanem a természetfölötti világot vádolja. Ki az oka ennek, veti fel Móricz a *Sárary* végén a kérdést s válasz: az Isten; a *Fáklya* lemondó zárósora: „Elvégeztetett; de semmi sem tisztáztatott.” A túlzó, keserű színekben tomboló író nem helyesbíti, hanem végletesen visszajára fordítja a Jókai, Mikszáth, Gárdonyi írásaiból kialakult faluképet — s úgy érezzük, ismét egy kissé — városi közönség számára. E falukép fölé az osztályharc marxi elve borítja árnyékát (a magyar agrárszocializmus évtizedeiben vagyunk), az úri és paraszti erők mérkőzésében a darwini létért való küzdelem drámáját szemléljük s a megválthatatlan, elátkozott parlag, amelyben egy-egy kivételesnek látszó egyéniség prófétaszerepet vállal olyan, mint Zola lélektani kísérleteinek légüres tere — egy-egy különönc probléma vizsgálatára preparálva. A cselekmény itt két szembenálló világ: urak és parasztok ütközését ábrázolja egy-egy nagyobb hivatású sorson. A két világ határán, a senki földjén el kell vérezniök a regényhősöknek, akár a mélyből lendültek fel az őszindulatok erejével, akár a magasból ereszkednek alá a küldetés szándékával. Turi Dani és Matolcsy Miklós prófétasága egyaránt hiábavaló. A paraszti őszindulatok erkölcsön és életlen keresztültipró állatísága, a kálvinista papi küldetés-tudat emberi érdekeken és pogányul racionalista téveszméken kisikló bizonytalansága önmagában is kevés — a megváltók is megváltásra szorulnak. De a tragédia ősoka és felidézője mégis a fel-törhetetlen, keményre fagyott lelki talaj. Móricz Zsigmond faluját nem lehet megmenteni: „be van gubózva valami gonosz indulatba mindennel szemben, ami felette van” és az anyagiaság sarába lehúzza az idealizmus minden szabadabb szárnyalását.

Sivárabb pesszimizmussal aligha ítélték népünkéről valaha, mint e két regényben Móricz teszi s éppen e kegyetlen ítélet mutatja parasztszemléletének egyoldalú, szubjektív megalapozását. E láza-

dás az irodalom konvencióiival szemben természetszerűen csendesedik: pályája második felében a *Pillangó* és a *Boldog Ember* ismét az idill felé hajlítja vissza az írói szemléletet. Ellentét, harc, feszültség, most sem maradhat ki a vidéki világból; de többé nem lebeg a regény tájai felett a végzet károgó hollója, sőt a paraszti őserő boldogságszerző diadalairól szólnak a történetek. Móricz az osztályközi társadalmi harc távlata helyett más kiinduló pontot választ: a nép embereinek sorsát a maga küzdő, bizakodó, megalkuvó és mégis győzedelmes mivoltában, egyoldalúan a falu felől, annak belső, rejtett tájairól közelíti meg. A régi mithikus arányok megszűnnek s helyettük fontossá lesznek az egyszerű, szürke paraszti lét jelentéktelenségei, az apró emberek apró életének eseményei. A *Pillangó* novellából dagad kis-regénnyé: a történetben a kegyelmet nem ismerő anyagiassággal szemben a szegénység pogány szabadságösztöne viharzik fel, hogy a sziveket elválasztó érdekházasságot felborítsa s a ridegen törtető paraszti önzéssel szemben a falusi nincstelenségben is kivirágzó szerelmet megmentse. A *Boldog Ember* szinte nem is több, mint lazaszövési epizódok sorozata, amelyeken át a háború előtti szegénység mélyéből gazdasorba küzdi fel magát a szatmári parasztember — éppen csak annyit kell elismernie, hogy „az úr az úr“, „az uraknak a kezében van a hatalom“, „mihent úr, mingyán vigyázni kell rá“ — s bármily megtagadott kérés bosszút vonhat maga után az urak részéről a paraszt életben. Ezt az új felfogású parasztnaturalizmust Móricz nem tudja hatással képviselni a közvélemény előtt, könyvei nem jelentenek életalakító energiát, sőt olykor fáradt részleteket is tartalmaznak. A közvélemény ekkor is a fiatal Móriczot érzi a falu költőjének és ezt a Móriczot közvetíti hozzá a falukutató szociográfia is, amely nélküle bizonyára csak késve bontakozik ki hazánkban. Az optimizmus, amelyen át a falu küzdelmét az író nézi, a magyarság faji életenergiájának felismeréséből fakad: ez a földtelen, szegénységhez szokott szürke falusi nép, amely eredendően jobbjágy ma is, mint életelemét viseli az igát és sajátos népi etikett parancsának érzi a beletörődő megalkuvást — végeredményben egy zivatáros történelem századaiban is fennmaradt, önmaga maradt, magyarságunk gerince maradt. Valami pogányos derű és nyugalom kíséri még csapásai között is s a falu küzdőképességét Móricz egy állítólagos paraszti pozitívizmussal hozza kapcsolatba. E metafizikátlan, természetfölöttit alig ismerő, kereszténységtől alig érintett életstílusban az író az ezredéven át megőrzött Keletet sejtí, pogány nomád hagyományt, amely őserőnk bélyegét hordozza, az örök és változhatatlan magyar lelket fejezi ki; — holott nyilván egy magasabb keresztény kultúra dekadenciájának tünete.

A VIDÉKI ÚRI ÉLET ábrázolásában Móricz Zsigmond egységesebb úton halad, regényírásában egyazon fejlődés különböző állomásait járjuk végig. A falusi és a kisvárosi társaság az író igazi életeleme, ebben a világban itthon érzi magát, élményeiről, megfigyeléseiről beszélhet, ismerőseit idézheti meg írásai. A tárgykör szívósan foglalkoztatja, sohasem szakad el tőle teljesen s régi irodalmi hagyományként siet az író elé. Különösen két korszakát

tölti be ihletével. Az 1910-es évek küszöbén még némi mikszáthi árnyalat zománcozza idevágó regényeit, amelyek meglepően sűrűen sorakoznak egymásra. Legelső regénye, a *Harmatos Rózsa*, amelynek 1909-ben az *Élet* című katolikus folyóirat ad teret, s az 1911-ben írt *Kerek Ferkó* a szerelem történetei a házasságig, 1912-ben a *Galamb papné* és 1914-ben a *Nem élhettek muzsikaszó nélkül* a házasságé az első viharokon, válságokon át a kibékülésig. Jellemző, hogy ezen a fokon a táj nyomasztó atmoszférája alig érinti hatásaival a regények cselekményét. Feloldottabb, több lehetőséggel bíró stílusban folyik az élet s a Tiszavidék lelkéről csak a hősök reflexióin át, mintegy kitérésszerűen kapunk hírt. Hogy azonban „a vénség lelke tehénkedik el az egész környéken“, hogy „semmi sem sietős, semmi sem késik“ és „semmi sincs jól, semmi sincs rosszul“, hogy örök egyformaságban él az Alföld századok mulva is: „szűk látókörrrel a tágos mezőn, fősvény éhséggel a bőség hazájában“ — az események szempontjából közömbös. Az előtérben minden alkalommal szerelmi problémák állanak s a környezet legföljebb távolról alapozza meg, miért kerül oly kizárólagossággal ez az élménykör az emberi érdeklődés előterébe.

Földbirtokosok, hivatalnokok, kálvinista papok, a vidék asszonyai, leányai egyaránt ennek az érzésnek rabjai, amelynek Móricz kiemelkedő helyet biztosít szinte valamennyi alkotásában. A szerelem Móricznál a nemek háborúja: férfi és nő, férj és feleség fegyveres ellenségekként mérik össze erejüket, egyszerre szeretik és gyűlölik egymást, alázzák meg és emelik föl önmagukat és szerelmüket. Oktalan szeszély, félreértés, féltékenység, gőg, jólét, szegénység vagy csak egyetlen rosszkor jött szó is alkalom a harc egyre újabb fellángolására: Szakadatlan huza-vona, meg-megújuló erőpróba ez — vágy önmagunk megtartására és feladására egyaránt. Egy szellemes francia nyelvészeti mutató rá legutóbb, hogy a szerelem és a háború szinte ösidők óta egyazon nyelven beszélnek, szó- és szólamkincsük, nyelvfantáziájuk megdöbbenően összecseng. Móricznál élesebben senki sem adhatná e tétel magyarázatát: hőseiben az önérzet éppoly végzetszerű, mint a szerelmi törvény. „Házugság az, hogy Isten Ádámot és Évát páruul teremtette,“ mondja egyik hőse. „Ádámot magában alkotta önmagának. A párja már csak kiforgatása volt az isteni koncepciónak. Mert én vagyok én és én vagyok az én istenségem és mindenem ezen a világon.“ Férfihősei a vérmérséklet féktelenségével vergődnek a két törvény között s jellemző, hogy nőalakjaiban is olykor a kor nőmozgalmának, az emancipációnak eszméi mérköznek a szerelmi élménnyel. Mintha a szerelem minden meleg poézise csak pihenő volna a soha véget nem érő szerelmi háborúságban, amely írónk szerint a világ lényegéhez tartozik. Vegyük ehhez, hogy a szerelmi történeteket a testiség vészterhesen állandó lobogtatása, biológiai mozzanatainak szoros felsorakoztatása kíséri. Arany írja Gvadányiról, hogy nótáriusát kitévő étvággyal ruházza fel s azzal kelteti életre; Móricz alakjainak hasonlóan a szerelmi éhség állandó fülldt és terhes aktualitása kölcsönöz életteljességet. E sajátága, sajnos, nem óvhatja meg az íróat a triviális részletektől s kivált nagyjelenetei riasztó teher-tételként súlyosodnak munkáira.

Kezdkorszakának említett regényei Mikszáth tartózkodóbb stílusában szólnak, az erotikus izzást többé-kevésbbé mérsékelik. Az 1920-as évek második felében viszont, amikor az úri élet ismét huzamosan foglalkoztatja, egyéniségét teljes felszabadultságában mutogató, problématerhesebb alkotások jönnek létre: 1925-ben a *Kivilágos kivirradtig*, 1927-ben az *Úri muri* s 1930-ban a *Rokonok*. E sorozat szervesen kapcsolódva a korábbi, rokontárgyú művekhez, a cselekmény középpontjába állítja a nyomasztó alföldi élettávlatoakat, amelyek mintegy irányítói a hősök sorsának. A nagy meddség terhét, a magyar végzetet hordozó, meghasonlott lelkű urak lépnek elének, akik nem tiltakoznak többé környezetük szűkössége ellen, sőt csodálatos idomulással életelemükké teszik a pogányos, tétlen vegetálást: nélküle szinte elképzelhetetlenné válik az úri élet. Az életforma magyarságának ez a homokos világ szolgáltatja feltételeit Móricz szerint: az eseménytelen szürkeség ápolja nemzeti karakterünket, őrzi ősi nomád vérmérsékletünket, tartja meg vidéki magyarjainkat a régi kamaszos ösztönösség ősállapotában. „Hát szabad ezeket, szabad ezt a világot megváltoztatni? ... Sarkaiból kifordítani?” Egyik hőse az eredendő magyar materializmus távlatában úgy látja, ez a szélesen terpeszkedő eseménytelenség valami „magasabb fajtájú istállóvá” formálja a tájat, „ahol az a sors akarata, mint a jó kocsisé, hogy az állatai boldogan, kövéren és nyihogva üzekedjenek.” Felajzott, ficázkodó, pogány hetykeségű úri faj terem e tiszai tájon, amely maga gondoskodik itt azokról az izgalmakról, amelyek ritmust hoznak a puszta élet némaságába, tartalmat az élet tátongó ürességébe. *Nem élhetek muzsikaszó nélkül, Úri muri, Kivilágos kiviradtig* — e címek az úri életforma nagyeseményeire utalnak: evés, ivás, véget nem érő dáridók, sötét hangulatú dorbézolások vezetik le a felgyülemlett hiábavaló energiákat: s tombolnak nem egyszer egy-egy teljes regényen át az olvasó előtt.

Mulatni: az élet őszértelme itt, valami pogány vallásos szertartás, amelyben a kiaknázatlan erőtartalékok felszabadulása szinte szétrobbantja a nagytermészetű hősöket. Az emberek leszegezett homlokkal rohannak egymásnak párviadalra, borogatásként mulató cimborájukat mártják vízbe és csavarják féktelen erővel homlokukra s az Úri muri főhőse, Zoltán, egy áttivornyázott éjtszakán felgyújtja a házát s virtusból sziven lövi magát. A mulatság, amely Jókainál még kedves atyafiak összeölelkezése, Vas Gerebennél jókedvű anekdotázgatás a fehér asztal mellett, Mikszáthnál szivárványos illúzióink pillanatnyi ünnepe — Móricznál az indulatok gátszakadása, az ösztönenergiák kicsapódása, elemi erejű lázadás a tétlen tespedtség monotóniája ellen. A dáridókban megérlelődnek a hősök sorsproblémái: csak a mámor felszabadultságában mérik fel a hősök igazán a maguk élethelyzetét s a mind vadabb tivornyák során egyre tisztábban bontakozik ki előttük — az olvasó előtt is — az úri élet egy-egy dilemmája. „A szívek olyanok voltak, mintha a „szézárn nyilj meg” varázsigéjével érintette volna meg az éjféltündére”, olvassuk. „A tánc is arra kell, a muzsika, a bor, evés, hogy éjfélt utánra előkészítse a szíveket s ez a furcsa nagy közös gyónás megkönnyebbíti, szinte feloldja a hétköznapi élet minden feszültsége alól.” Pedig e feloldódás nem hozhat megoldást, inkább a vég-

zetszerű elrendeltetésre döbbsenti rá a hősokeket. A *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* ilyen dárídónál eszméltet rá, hogy e dárídó a gentry-réteg halála; a fajok fajiságuk terhére soha le nem vethetik, a zsidókérdés megoldhatatlan, vallja a *Kivilágos kiviradtig*; az *Úri muri* eseményei folyamán pedig a tivornyák mélyén ásitó üresség már az egyetemes létproblémák megoldhatatlanságát, az emberélet céltalanságát hirdeti s öngyilkosságba torkollik. A magyar lét vulkán hátán folyik s erre a hősokek csak akkor eszmélnék rá, mikor a föld meghasadt méhe sugározza feléjük a pusztulást.

TÖRTÉNETI REGÉNYEIBEN lobban legmagasabbra írói becsvágya: monumentális alkotásaiban magyar sorsunk időtlen kérdéseire keres feleletet. Már 1921-ben ennek szánja *Tündérkert* című regényét, amelyhez folytatólagosan *A nap árnyékában* és *A nagy fejedelem* című írásai csatlakoznak, hogy ismételt átkomponálás eredményeképpen 1934-ben pályája legnagyobb szabású alkotásával, az *Erdély*-lyel érjen nyugópontot a trilógia. A naturalizmus már Móricz előtt meghódítja a történeti regény műfaját, Móricz azonban elhanyagolja e kezdeményeket s kizárólag önerejére épít. A mult felé a jelen nagy problémája, az országtestről levált tagok elszigetelt élete tereli figyelmét: a keleti—erdélyi magyarság új erőpróbájának esélyeit mérlegelve idézi fel a fejedelmek hasonló megpróbáltatásokkal terhes korszakát. Történetsszemléletének hátterében alapelveként vallott tétele húzódik meg a magyar jellem időtlen állandóságáról, ősi temperamentumunk századokkal dacoló változhatatlanságáról. Báthory Gábor és Bethlen Gábor korában járunk, de a fejedelmek népeket kormányzó pályájának szimfóniáját társadalmi regényeinek alapotívumaiból — nyilván saját élményeiből — komponálja. A *Tündérkert*ben a „Nagyember“, a magyar Übermensch ismert Móricz-féle koncepciója uralkodik. Báthory Gábor alakja Turi Dani s a tivornyák úri hősei sorában helyezkedik el: vad élethajszája, képtelen lázálmai, tomboló ösztönelete éppúgy a világverő keleti nomádok nagyuraira emlékezteti az író, mint emezek. „A keleti úr — Atilla — álma burjánzott fel benne: lóháton ülni s végigrepülni a nyomorék rongy emberi világ rakott hátán.“ Az egész cselekmény körülötte forog, elátkozott tehetségével történelmet teremt: magántulajdonként gyötörve, gyúrva, izgatva Erdélyt, rombolva az építésre hivatott, önmaguk ellen támadó fékvesztett erőekkel. „Nincs ennek a lelkeben senki más, csak ő saját maga;“ az ország egyetlen feladata, hogy szolgáljon, „Az ember nem ló,“ mondja valaki, — „Ló! kiáltotta a fejedelem s az asztalra vágott, — s ha ki szembe fordul, azt fustéllyal vágom agyba, hogy szeme szikrát hány s majd von tovább.“ S ez a meddő viharzásban élő, „szépasszonyok hosszú farsangját“ készítő duhaj lélek a tündérkertté tett Erdélyről álmodozik. Álma, hogy megtörje a százszokat török segítséggel egyesül Magyarországgal, meghódítja Lengyelországot és a két oláh vajdaságot is hozzá s világbirodalmat teremt! A valóság viszont, hogy a megtíport, lelkiileg széttagolt, urának igáját nyögő kis ország — a szultán hűbértoka. A nagyálmú s önimádó téboly határán járó fejedelem lehullása mégis tragikus látvány: gazdag magyar életerők felmorzsolódása,

amelyek egy megszeplősített nép lázadásának esnek áldozatául.

A trilógiát fűtő második móríci élménykör, a szerelem háborúsága, már a „nagy fejedelem“, Bethlen sorsát kormányozza. Feléje közeledve a nagyember új típusát, az országépítő, szolgálatvállaló, munkaéhes karaktert keresi az író, aki együtt teszi meg a fordulatot az új eszménykép felé írókortársaival. Bethlennek nincsenek délibábos vágyálmai, higgadt céltudatosság, körültekintő óvatosság vezérli s Móríciz most első ízben vállalkozik rá, hogy temperamentumának idegen alakot forrósítson élővé munkájában. E feladat próbáját csak félsikerrel vállalhatja: az alkati adottságok hűvös-racionális világa helyett családi élete felől közeledik hőséhez. Így olykor már-már a történeti vígjáték hangulata lenne úrrá a cselekményen, ha a szerelmi háború kinzó hevessege nem hangsúlyozná Bethlen magánéletének tragikumát. „Az én szerencsétlenségemen kell felépülni az ország örömének?“ — e gondolat egyre kinzóbb rögeszme gyanánt üldözi feleségét, aki családi körének melegét nélkülözve gyötrő szemrehányásaival maga teszi mind ridegebbé urához való kapcsolatát. A fejedelmet országos gondok vonják ki a családból: „Éhes és nyomorult emberek gyilkolják egymást — ... én megakadályozhatom...“ Az asszonyt magányának kielégítetlensége hajszolja harcba urával: „nem leszek özvegy! élő ember özvegye!“ Az ellenségeskedés árja sodorja a fejedelem szerelemvágyát Báthory Anna felé, akiben törzsének boszorkányos lelke, vonzó-taszító, melegséget és útlatot egyszerre élesztő hatása babonázza meg a józan észembert. A trilógia gondolatmenetének végzetes erkölcsi kisiklása, hogy a különb Bethlen kevesebbnek érzi magát a zavarosabb Báthoryakhoz képest s lassan irányító élményévé nő a gyűlölt Báthoryak iránti rajongása. Bethlen, aki Báthory szeretne lenni — e koncepció a Móríciz-féle szerelem-felfogás végső, logikus következménye. A Báthory vér mérge, a féktelen ösztön miazmája belopózik a nagy fejedelem lelkébe s feldúlja családi életét, hogy e másik viszony méltatlanságára ébredve Bethlen végül is önmagára maradjon s magányából alkotás fakadhasson. Az írói lélek így épít hidat Bethlen alkatának idegen világához; de a szerelmi bonyodalmak hálójában vívódó Bethlen a regényben nem lehet többé a történelmet intéző, világáramlatok titkaiba hallgatózó, uralkodó erélyében és diplomata ügyességében egyaránt fölényes küzdőképességű fejedelem, a történelem Bethlen Gábora. Az archaikusan s erdélyiesen színezett nyelv, a történelmi kútfők kikapott részleteinek a műbe-dolgozása, a művelődéstörténeti apróságok szingazdag halmozása így alig segíthet az alapkoncepció hitelén. Az író a történelmet is csak énje alkati gátlásain át tárhatja fel — nem annyira az események, egyéni sorsok fölött hullámozó kavargásában, hanem egyes elszigetelt emberéletek laza összefüggésű sokaságán át, akiknek individualizmusán nem diadalmaskodik a közös élmény hevülete, a közös sors nyomása. A regény életszerűsége a történelmi igazság helyett az írói temperamentumban gyökerezik, ábrázolása inkább írói, mint történeti hitelű.

KORÁNTSEM TELJES e kép: kibékítőbb, poétikusabb, szívarányosabb írásai vagy harcok, de dilettáns irodalompolitikai kísér-

letei jóval kevesebbet árulnak el öserejű tehetségéből. Emberi egyéniségének igazi mivoltában, alkotó képességeinek becsvágyó teljében életművét az alkotások e legkiemelkedőbb csúcsairól tekinthetjük át. Móricz tehetsége kétségkívül erősen dogmatikus s mindazt, amit úr és paraszt, férfi és nő, társadalom és történelem számára jelentenek, egyazon görcsös következetességgel képviselt elvi álláspontról szemléli. Éppen következetessége magyarázza azonban, hogy a magyar világ örök lélektani titkait fürkészve sűrű magyar légkört teremt ismét regényírásunkban, amelyet már a nagyváros szintelen sápadtsága bágyaszt s foszt meg nemzeti jellegétől. Vas-kemény makacssággal képviselt távlataival egy új magyarság-mithosz, nemzetkarakterológiai önarckép megrajzolója és szívós hirdetője lesz, amelyet szerinte biológiai, táji, történelmi és társadalmi erők végzetesen determinálnak. A kép, mint láttuk, egész konstrukciójában az írói egyéniség alkatához, világszemléletéhez és ízléséhez igazodik, de nem független korától sem. Az Ady-korszak magyarság-képe ez (részben éppen Adyt mithizáló nemzet-portré) s a XX. század jellemző elgondolása szerint a pogányos életerő tomlolásában, szerelem, étel, ital, indulat féktelenségében, a virtuskodó önérzet robbanékonyságában, a magyar életrevalóság és őserő bizonyítékát pillantja meg — nyilván a dekadens modern nagyvárosi úri típus ellentétét és vágyálmát. E magyarság szemlélet természetesen nem ölelheti idő, táj, osztály és felekezet fölötti egységbe népünk egészét, hanem elfogultságokkal terhes és ellenmondásra kész tet. Móricz naturalizmusának taszító túlzásai mellett magyarság szemléletének egyoldalúságai és tévedései magyarázzák, hogy széles közönsége ellenére sem hódította meg olvasótáborának szívét anynyi kizárólagossággal, amennyit kitűnő tehetségének roppant ereje követelt. Minden individualizmus közsorsa ez s e részben hőseinek tragikuma az írónak magának is tragikuma egy kevéssé.

SÁNDOR ISTVÁN